

УДК 346.1

Андрій Ковальчук,*докт. юрид. наук, професор,
перший заступник голови
Державної служби фінансового моніторингу України***Аліна Криштоф,***студентка юридичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка*

ДЕТІНІЗАЦІЯ ЕКОНОМІКИ ЯК НОРМАТИВНО-ПРАВОВИЙ ІМПЕРАТИВ

У статті досліджено необхідність і можливість детінізації національної економіки шляхом більш системного застосування нормативно-правових імперативів, націлених забезпечити невідворотну відповідальність порушників чинних законів. Проаналізовано ризики тінізації Державного бюджету України 2016 р., запропоновано конкретні кроки для запровадження дієвої політики детінізації.

Ключові слова: детінізація, нормативно-правовий імператив, фінансовий моніторинг, відмивання коштів, отриманих злочинним шляхом, бенефіціарний власник, похідні фінансові інструменти.

Постановка проблеми. Попри очевидну наявність надмірної тінізації національної економіки, фахові юристи оминають дану проблему, яку більш-менш активно досліджують представники економічної науки [2; 6; 8; 9; 11; 13; 16]. Пасивність представників вітчизняної юриспруденції у дослідженні та формуванні нормативно-правових імперативів, націлених активно й дієво протидіяти тіншовій економіці, вкрай негативно позначається на фінансовій сфері та господарській діяльності. Адже тінізація є базовим підґрунтям політичної та економічної корупції в країні. Тому запобігання та протидія тінізації політико-економічних відносин є на сьогодні визначальним імперативом державної стратегії.

Змістовне наповнення поняття «імператив» розмаїте і залежить від сфери, об'єкту впливу та чинників, які його зумовлюють, а також суб'єктів здійснення державної економічної політики. Як правило, нормативно-правовий імператив – це, насамперед, нормативно-правові акти вищої юридичної сили (закони), а також підзаконні акти, постанови, накази, націлені на упорядкування й транспарентність найважливіших сегментів національної економіки [11, с. 8].

Метою статті є розгляд детінізації економіки як нормативно-правового імперативу.

Виклад основного матеріалу. Оскільки Україна обрала проєвропейський вектор соціально-економічного розвитку, то повинна

максимально адаптувати макроекономічну систему до міжнародних вимог і стандартів. Зрозуміло, що це передбачає все більшу наявність на вітчизняних правових теренах апробованих на міждержавному рівні детінізаційних імперативів, тобто законодавчо обумовлених принципів, стандартів та унормованих правил поведінки.

Упродовж усіх років української незалежності гасла «детінізація», «протидія відмиванню тіншових капіталів», на жаль, більше набули ритуальних ознак, ніж системних механізмів запобігання та ефективної протидії. За оцінкою професійних аналітиків, нині тіншова сфера поглинає щонайменше 50% валового внутрішнього продукту [8, с. 179].

Водночас тінізація проникла не лише в економічну діяльність, а й у всі сфери суспільних відносин – виконавчу владу, політику, правоохоронні органи і навіть судочинство. Ця гірка очевидність провокує поширення правового нігілізму та суспільної недовіри до державної політики в цілому. Тобто найбільш вагомий чинник тінізації – це криза довіри, яка провокується нестабільністю і суперечливістю чинного законодавства і тому виявляється в тотальному ігнорванні законів та урядових постанов і вимог.

Невідворотна відповідальність контролюючих владних інституцій, великого бізнесу, кожного члена суспільства за корупційні дії незалежно від посади і часу (а це є альфою і омегою кожної правової держави) поки що не є правочинною суттю української держави. Останнім часом великі

надії суспільство покладає на такі державні інститути, як Національне антикорупційне бюро України та Офіс із повернення активів (Asset Recovery Office) – Національне агентство України з питань виявлення, розшуку та управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів.

У січні 2002 р. Урядом України було створено ключовий елемент побудови національної системи боротьби з відмиванням тіншових доходів, спрямованих на фінансування тероризму, – Підрозділ фінансової розвідки (Financial Intelligence Unit): спочатку Державний департамент фінансового моніторингу, згодом відповідний Державний комітет, а нині – Державну службу фінансового моніторингу України (далі – Держфінмоніторинг України).

Держфінмоніторинг України діє як національний центр фінансової розвідки з відповідними повноваженнями органу такого типу та є сполучною ланкою у загальнодержавній системі протидії легалізації (відмивання) коштів, одержаних злочинним шляхом. Держфінмоніторинг не втручається в економічну діяльність суб'єктів господарювання, а виявляє підозрілі фінансові операції та осіб, що їх здійснюють, інформуючи відповідні правоохоронні органи держави.

У жовтні 2014 р. Парламентом країни був ухвалений Закон, що значно розширив повноваження Держфінмоніторингу України [4].

Закладені в Законі норми суттєво наблизили національну регуляторно-розвідувальну сферу до міжнародних вимог і стандартів, зокрема стандартів Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (далі – FATF). Фінансово-правовими імперативами, які націлені комплексно й ефективно протидіяти відмиванню та легалізації тіншових капіталів, передусім, виступають: оперативна оцінка фінансових ризиків; моніторинг фінансових операцій публічних діячів; застосування санкційних списків міждержавних об'єднань та іноземних держав; підвищення ефективності розслідування справ про відмивання коштів, а також своєчасний доступ до інформації про бенефіціарну власність.

Саме визначення *бенефіціарного власника*, тобто кінцевого *вигодоодержувача*, є однією з імперативних новацій Закону, спрямованих на реальну детінізацію фінансових операцій та угод. Кінцевий бенефіціарний власник (контролер) – це фізична особа, на користь або в інтересах якої проводиться фінансова операція і яка незалежно від формального володіння має можливість здійснювати вирішальний вплив на управління

чи господарську діяльність юридичної особи безпосередньо або через інших осіб.

Значні і перманентно зростаючі можливості для тінізації фінансових угод та операцій відкриваються у зв'язку із цивілізаційними досягненнями в системі інформаційно-комунікаційних та Інтернет технологій. Позбавитися тіншового складника не вдається жодній державі у світі, навіть у США вона досягає майже 10%, у Китаї – 14%, у країнах ЄС – 17%.

Виходячи з таких реалій, колишній Президент FATF Роджер Уілкінс на Пленарному засіданні Комітету NONEYVAL, яке проходило 12 грудня 2014 р. в м. Страсбург, особливо наголосив на протидії використанню інформаційних технологій для відмивання тіншових коштів у тому числі шляхом активізації застосування цифрових валют, зокрема криптовалют [9], а також похідних фінансових інструментів.

Показово, що на світових фінансових ринках останнім часом дедалі активніше проявляють себе деривативні ексклюзиви, такі як кредитний брокеридж, форекс брокеридж, депозитарні розписки, ковенанти, коллатералізовані боргові зобов'язання, свопові угоди (зокрема своп-спреди), ф'ючерсний контракт на основі фондових індексів, фінансово-інформаційні активи, сек'юритизація та багато інших. Так, наприклад, найсвіжішим фінансовим продуктом є «краутфандинг» (crowdfunding), що являє собою особливий інноваційний різновид мікрофінансування шляхом збору коштів через Інтернет. Зазначені вище інноваційні фінансові продукти входять до різновиду легальних тіншових операцій, хоча й вважаються найвищим досягненням сучасного фінансового інжинірингу.

За даними НКЦПРФ, серед фінансових інструментів найбільші обсяги біржових угод щодо торгівлі цінними паперами у минулому році були укладені на суми: з ОВДП – 225 млрд грн; обсяг торгів корпоративними облігаціями становив 11,4 млрд грн, депозитними сертифікатами НБУ – близько 7 млрд грн, деривативами – 6,4 млрд грн, інвестиційними сертифікатами – 2 млрд грн [15, с. 11].

На жаль, державні контрольно-наглядові органи значно відстають в оперативній фіксації, а отже, й ефективній протидії зазначеним процесам. Попри такі застереження, регулюючі й контрольні інстанції в Україні належним чином не враховують наростаючі ризики на фінансових ринках і не борються з ними, не завжди беруть до уваги ті регуляторні імперативи, які активно апробуються та застосовуються на глобальному рівні. Практика показує, що це завдання немож-

ливо виконати методами примусу чи навіть репресій.

Тінізація економіки України є не стільки проявом зловмисності великого і середнього бізнесу, скільки природною реакцією підприємців на корупцію і марнотратство у вищих ешелонах державної влади. Водночас вибір між легальною діяльністю чи приховуванням її від державного обліку й оподаткування робиться на підставах співставлення можливих вигод и втрат.

З точки зору безпечності легальне ведення бізнесу нібито має всі переваги. Підприємець заздалегідь знає, скільки і які податки має сплачувати, в які терміни і яким органам надавати звітність про свою діяльність, яких вимог має дотримуватися, і в разі виконання всіх цих правил та вимог не має очікувати жодних неприємностей. У разі ухилення від державної реєстрації і приховування доходів йому загрожує викриття і досить широкий спектр санкцій, можливо, аж до кримінального переслідування.

З точки зору безпечності легальне підприємництво навіть у нашій державі з недосконалим та суперечливим законодавством, із свавіллям чиновників щодо його тлумачення і всіма іншими недоліками має переваги перед тінювим функціонуванням.

Здавалося б, абсолютна більшість підприємців в Україні налаштована саме на легальну діяльність, вони розуміють необхідність дотримання законодавчих норм і правил та сплати частини доходу у вигляді податків. Насправді ж переважна більшість корпорацій, монополістичних об'єднань у тих чи інших масштабах применшують обсяги і фінансові результати своєї діяльності. Як правило, крупний бізнес показує рентабельність у 2%, а прибутки реалізує через офшори, з якими українська влада запопадливо уклала угоди про недопущення подвійного (тобто будь-якого) оподаткування.

Найбільших збитків державному бюджету країни завдають такі різновиди тінювого обороту: діяльність багатьох спільних підприємств, які використовуються для виведення фінансових активів і ресурсів за межі країни; паразитуючі посередники, що монополізують та тінізують прибутки рентабельних підприємств, штучно збільшуючи їх

витрати; комерційні структури з високоліквідною, в тому числі підакцизною, продукцією, що застосовують трансфертне ціноутворення і таким чином «заземляють» прибутки за межами України.

Намагання вивести такі схемні операції «на світло» шляхом зменшення рівня оподаткування є очевидною помилкою, адже головною метою їх суб'єктів є уникнення взагалі будь-якого оподаткування. До того ж нині чинні ставки оподаткування в Україні значно нижчі, ніж у багатьох інших країнах. Так, наприклад, податок на прибуток у Скандинавських державах перевищує 50%, у США – складає 40%, в Канаді – 44,6%, країнах ЄС – 33% і більше [8, с. 200].

Інша справа, що нині в Україні поєднання недосконалості законодавчо-нормативної бази з довільним тлумаченням законних вимог з боку чиновників залишає легального бізнесмена у тому ж стані очікування покарання за незрозумілу провину, в якому перебуває нелегальний підприємець. Нехай ставки податків в Україні і не найвищі у світі, але у поєднанні з вимушеними хабарами і виплатами на користь корупціонерів при кожній операції прибутковість легального бізнесу майже в усіх випадках поступається додатковому доходу, який матиме бізнесмен, ігноруючи зобов'язання перед державою.

Необхідно не залишати поза увагою зростаючі інформаційно-мережеві можливості тінізації, що зумовлюються досягненнями фінансового інжинірингу та мережею Інтернет. Трансформуючись у короткострокові фінансові ресурси, ексклюзивні фінансові продукти породжують так звані квазігроші. За таких умов фінансові ринки перетворилися в гігантські казино, якими можна маніпулювати за допомогою потужних хедж-фондів, консорціумних банків та інших інститутів фінансово-спекулятивного (фіктивного) капіталу.

Безпрецедентному поширенню тінювих операцій та угод сприяє засилля фіктивного капіталу. Фіктивний капітал, як правило, базується на так званих похідних цінних паперах і, зокрема, похідних фінансових інструментах. Насправді ж такі фінансові накопичення – це свого роду «тінюва вуаль», що приховує матеріальну (грошово-фінансову) пустоту¹. Очевидно, через це оцінка багатства у світі фіктивного капіталу перебуває в режимі перманентної волатильності, тобто коливається як стрілка барометра.

Якщо ж акцентувати увагу на ризиках тінізації Державного бюджету України 2016 р., то з огляду на аналіз попереднього досвіду можна спрогнозувати такі можливі негаразди:

– недосконалість і неузгодженість законодавчого, а отже, й нормативно-правового

¹ Йдеться про цінні папери, які на даний момент немов би репрезентують реальний капітал, але насправді є *дублікатом, тінню* останнього. Окремі фахівці з фінансового права, оцінюючи факт надмірного використання похідних фінансових інструментів на вітчизняних теренах (зокрема, деривативів, депозитних сертифікатів, депозитарних розписок), справедливо називають даний процес «надуванням мильного пухири», котрий рано чи пізно, але обов'язково лусне.

забезпечення бюджетного процесу (грубі порушення термінів щодо внесення проекту бюджету для розгляду Парламентом країни);

– зміни до Закону про Державний бюджет, якими коректуються бюджетні параметри, затверджені Верховною Радою України;

– прийняття нормативних документів органами виконавчої влади, що змінюють параметри надходжень і витрат Державного і місцевих бюджетів;

– тіньові домовленості між фракціями і депутатськими групами щодо майбутніх фінансових потоків і бюджетних статей, виходячи з корисливих інтересів народних депутатів;

– неефективний державний та внутрішньодомчий контроль за практичним освоєнням бюджетних коштів.

Доречно погодитися з дослідниками, які дійшли висновку, що в Україні ефективна політика детінізації може бути дієвою і максимально ефективною за таких умов і конкретних дій [11, с. 26]:

1) реальна зацікавленість у реальній протидії тіньовим відносинам найвищого керівництва держави, усіх гілок влади. Тому на часі перетворити Кабінет Міністрів України, який є вищим органом у системі виконавчої влади, в реальний штаб національної фінансової системи, який буде системно, жорстко й своєчасно виправляти наявні збої, не в останню чергу спровоковані впливом міжнародних фінансових організацій. Із цією метою внести необхідні зміни до Закону України «Про Національний банк України» в частині посилення юридичної відповідальності керівництва цієї установи;

2) формулювання й обов'язкове практичне здійснення науково обґрунтованих завдань детінізації фінансово-економічних відносин не взагалі, а в конкретному сегментному й часовому вимірі;

3) невідкладного регуляторного вирішення потребує впорядкування зовнішньоекономічних операцій, насамперед тих, які здійснюються під прикриттям офшорних зон;

4) на часі всіяко і постійно поліпшувати життєву платоспроможність населення, а не консервувати працюючі родини у штучній бідності. Так, Державний бюджет України 2016 р. передбачає погодинну оплату на рівні 8 грн 35 коп., тобто 34 центи. Для порівняння *погодинна оплата* праці в країнах ближнього й дальнього зарубіжжя є такою (в євро): Болгарії – 3,7; Румунії – 4,4; Литві – 5,8; Латвії – 6,0; Греції – 15,6; Німеччині – 31; Франції – 34,9; Данії – 39,5; Бельгії – 40,4; Швеції – 41,9 [17].

Отже, ми маємо визнати парадоксальний у своїй очевидності факт: живучість тіньових

угод та стосунків на вітчизняних теренах обумовлюється тим, що дане явище нерідко виконує соціальні функції. Адже при наявній бідності працюючого населення саме доходи від тіньової діяльності забезпечують більш-менш прийнятний рівень життя. Жалюгідні офіційні зарплати державних службовців і чиновників середньої ланки у розмірі 4,5–6 тис. грн провакують недопустимо низький рівень управлінської відповідальності, небажання висококваліфікованих фахівців повною мірою віддаватися роботі на державній службі. Водночас більшість пенсіонерів отримує пенсію, розміри якої не забезпечують навіть просте фізіологічне виживання. Водночас із пенсій працюючих пенсіонерів беруть податок, що є безпрецедентним фактом у міжнародній практиці. Зрозуміло, що з даної ситуації необхідно невідкладно робити належні висновки.

Висновки

Таким чином, тінізація і корупція у вищих ешелонах влади і водночас бідність працюючого населення сьогодні є головними причинами економічних труднощів, соціальної напруги і зростаючої злочинності в країні. У таких ситуаціях цілком закономірно фахові юристи оперують терміном «вина держави» [3, с. 126–132]. Водночас до всіх має прийти розуміння того, що дані системні негаразди не є породженням ринкових реформ, а, навпаки, наслідком їх повільності, непослідовності і незавершеності. Однобічні адміністративно-обмежувальні заходи, яких вживали щодо тіньової економічної діяльності упродовж двох з половиною десятиліть, у кінцевому підсумку виявилися ефемерними.

Тобто, неспроможність ринку і регуляторна недієздатність держави – головні причини розквіту тіньової економіки. Інакше кажучи, драматизм ситуації, з одного боку, – в масштабах тінізації і корупції, а з іншого, – в безкарності, відсутності невідвратної відповідальності суб'єктів і носіїв даних руйнівних явищ.

Щоб реально протидіяти тінізації та корупції, необхідно і важливо загальмувати прискорене розшарування та поляризацію суспільства за критеріями економічного захисту та достатку; запустити всі наявні резерви та можливості для недопущення подальшого поглиблення нерівномірного розвитку регіонів, призупинити таким чином наростаючу нерівність у соціально-економічному розвитку областей України.

З огляду на такі пріоритети доцільно було б термін «реформи», який по суті означає *ретрансляцію форми*, замінити на базовий імператив – «*відновлення й інноваційний*

розвиток». Таким чином, квінтесенцію відновлення і розвитку національної економіки повинні формувати такі імперативні чинники: *мобільність і транспарентність капіталу* (у вигляді інвестицій та інновацій), належна конкурентоздатність та детінізація економіки, *висока правова дієвість* чинних законів, широкі громадська *інформаційність, а також цивілізаційні стандарти і норми оплати праці.*

Список використаних джерел

1. Базилевич В.Д. Экономико-философская мысль современного мира / В.Д. Базилевич, В.В. Ильин. – К. : Знання, 2015. – 821 с.
2. Варналій З.С. Конкуренція і підприємництво / З.С. Варналій. – К. : Знання України, 2015. – 463 с.
3. Децентралізація влади – ключове питання конституційної реформи: всеукраїнський форум учених-правознавців // Право України. – 2015. – № 11. – С. 13–53.
4. Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення : Закон України від 14 жовтня 2014 р. № 1702-УІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1702-18>.
5. Конвенція Ради Європи про відмивання, виявлення, вилучення та конфіскацію доходів від злочинної діяльності та фінансування тероризму від 25 травня 2005 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/994_948.
6. Кіржецький Ю.І. Тінюва економіка та напрямки її подолання в Україні / Ю.І. Кіржецький. – Львів : Ліга-Прес, 2013. – 170 с.
7. Ковальчук А.Т. Фінансове право: проблеми розвитку та застосування / А.Т. Ковальчук, А.В. Матіос. – К. : Парламентське видавництво, 2010. – 480 с.
8. Ковальчук Т.Т. Економічна безпека і політика. Із досвіду професійного аналітика / Т.Т. Ковальчук. – К. : Знання, 2004. – 638 с.
9. Ковальчук Т. Цифрова валюта як віртуальне джерело фіктивного капіталу / Т.Т. Ковальчук, К.В. Паливода // Банківська справа. – 2015. – № 1–2. – С. 3–11.
10. Користін О.Є. Відмивання коштів: теоретико-правові засади протидії та запобігання в Україні / О.Є. Користін. – К. : Поліграфкнига, 2007. – 418 с.
11. Лук'янов В.С. Державні регуляторні імперативи сучасних фінансових ринків : автореф. дис. ... докт. екон. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством» / В.С. Лук'янов ; Нац. академія управління. – К., 2015. – 39 с.
12. Матіос А.В. Сфера фінансових послуг: проблеми детінізації (нормативно-правовий аспект) / А.В. Матіос, А.Т. Ковальчук // Право України. – 2008. – № 7. – С. 47–53.
13. Прокопик О.І. Шляхи детінізації економіки України та її особливості / О.І. Прокопик // Банківська справа. – 2008. – № 2. – С. 56–66.
14. Шахрайство на фінансовому ринку : [практ. посібник з протидії] / за заг. ред. В.В. Фещенка. – К. : УАФР, 2011. – 424 с.
15. Фінансовий огляд. Дайджест інформації, аналітики, прогнозів. – 2015. – 28–31 грудня.
16. Шпитчук Р.М. Економічні наслідки тінізації економічної системи / Р.М. Шпитчук // Економіка. Фінанси. Право. – 2009. – № 1. – С. 3–6.
17. «Дорогі» реформатори // День. – 2015. – 16 грудня. – С. 8.

В статтє исследованы необходимость и возможность детенизации национальной экономики путем более системного применения нормативно-правовых императивов, нацеленных обеспечить неотвратимую ответственность нарушителей действующих законов. Проанализированы риски тенизации Государственного бюджета Украины 2016 г., предложены конкретные шаги для внедрения действенной политики детенизации.

Ключевые слова: детенизация, нормативно-правовой императив, финансовый мониторинг, отмывание средств, полученных преступным путем, бенефициарный владелец, производные финансовые инструменты.

Necessity and opportunities of unshadowing national economy by more systematic application of normative and legal imperatives aimed to the non-assessable responsibility for violation of law were studied at this article. Analyze the risk of shadowing of the State Budget of Ukraine in 2016 were analyzed, and specific steps for the implementation of effective unshadowing policy were proposed.

Key words: unshadowing, normative and legal imperative, financial monitoring, laundering of criminal proceeds, beneficial owner, derivative financial instruments.